

К.К. Кондратюк
Львівський національний університет ім. Івана Франка,
кафедра новітньої сторії України

ПРИЧИНИ ГОЛОДУ 1932—1933 рр. В УКРАЇНІ

© Кондратюк К.К., 2003

Проаналізовані причини найбільшого за всю історію України масового винищення населення в мирний час. Доведено, що голодомор 1932—1933 рр. Був свідомо спланований і здійснений керівництвом СРСР на чолі з Й.Сталіним.

Причини трагедії, яка сталася в українському селі на початку 30-х років ХХ ст., ще й нині викликають гострі дискусії в наукових і політичних колах, серед громадськості. Деякі історики вважають, що голод був наслідком політики добування коштів на індустріалізацію, коли долю селян просто не брали до уваги. Інші доводять, що Й. Сталін та його спільники свідомо спланували і здійснили голодомор, щоб покарати селянство за опір колективізації. Загалом більшість істориків вважає, що голодомор був спрямований проти українців як нації [5, с. 120; с. 284]. Організуючи штучний голод, сталінське керівництво переслідувало подвійну мету: придушити опір селянства і підірвати соціальну базу українського національного руху. Як писав англійський історик Роберт Конквест, автор книги про радянську колективізацію і голодомор “Жнива скорботи”, “український селянин терпів подвійно — і як селянин, і як українець” [7, с. 6].

Погоджуючись із таким твердженням, зазначимо, що до трагедії 1933 р. спонукувала українське село політика колективізації, яка розпочалася у 1929 р. На початку колективізація розглядалася як засіб для прискорення індустріалізації, вирішення хлібної проблеми, ліквідації заможного селянства, яке вважалося головним ворогом радянської влади.

Перший п’ятирічний план, що включив і показники по сільському господарству, ще не був прийнятий, а вже пролунали заклики до форсування колективізації. У січні 1930 р. прийнято постанову ЦК ВКП(б) “Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву”, в якій Україну було зараховано до групи районів СРСР, де колективізацію планувалося завершити восени 1931 р. або навесні 1932 р.

Вишколений у дусі бездумного виконання рішень Москви, партійно-державний апарат України виступив з власними ініціативами щодо прискорення темпів колективізації. У лютому 1930 р. Генеральний Секретар ЦК КП(б)У С. Косіор підписав лист-директиву місцевим партійним організаціям України, в якій ставилося завдання: “Степ треба цілком колективізувати за час весняної посівної кампанії, а всю Україну — до осені 1930 р.”. Отже, вузьке угруповання партійних функціонерів, яким належала вся повнота влади у республіці, скоротило строки колективізації на 1—1,5 року.

Ясна річ, досягти цього можна було лише грубим насильством, на що й націлювали місцевий актив. Особливо жорстоко колективізацію проводили взимку 1930 р., коли селян заганяли в колгоспи силою, усупільнювали всю худобу, навіть домашню птицю.

Колективізація перетворювалася в комунізацію, що викликало впертий опір селянства. У багатьох місцевостях України спостерігались антиколгоспні і антирадянські виступи [8, с. 121], які жорстоко придушували. Поставлене в безвихідь селянство почало продавати або забивати худобу, ховати чи псувати реманент. Село поринуло у вир самознищення. У 1928—1932 рр. в Україні було винищено близько половини поголів’я худоби [19, с. 223]. На його відновлення потрібні були десятиліття.

Під час колективізації постала проблема долі заможних селян. Офіційна ідеологія зображувала їх як куркулів, лютих ворогів радянської влади, жорстоких експлуататорів. Насправді, лише невелика частка їх використовувала найману працю. Як правило, основою їхнього добробуту була праця всіх членів родини, ощадливість, хазяйновитість. Ця частина селянства була найміцніше зв'язана із землею й не хотіла з нею розлучатися, не бажала вступати до колгоспу.

У квітні 1929 р. на конференції аграрників-марксистів Й. Сталін визначив стратегічне завдання — перехід від політики обмеження до політики ліквідації куркульства як класу. Наприкінці січня 1930 р. була опублікована постанова ЦК ВКП(б) “Про заходи по ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації”.

Особливо інтенсивно терор проти заможних селян проводився у 1930 р. На 1 червня було “розкуркулено” 90 тис. селянських господарств [9, с. 96]. Характерно, що під “розкуркулення” потрапляли й середняки, які не погоджувалися йти в колгоспи. Їх оголошували “підкуркульниками”. По суті, кампанія “ліквідації куркульства як класу” була формою репресій щодо всього селянства. Загроза “розкуркулення” висіла над селянами й примушувала їх вступати у колгоспи.

Ліквідація заможних господарств і конфіскація майна тих селян, які не бажали вступати в колгоспи, тривала у 1931 р. Навесні та влітку було “розкуркулено” ще 23,5 тис. сімей [13, с. 171]. Їх вивозили в Сибір і на Північ, на “спецпоселення”. У такий спосіб було знищено найвправнішу і найпрацьовитішу верству українського селянства.

Внаслідок репресій і податкового тиску до кінця 1932 р. в УРСР було колективізовано майже 70 % селянських господарств, що володіли 80 % посівної площі [9, с. 185].

Утворення колгоспів спричинило хаос і дезорганізацію у сільськогосподарському виробництві. Особливо гострою була проблема з тягловою силою. Поголів'я коней, через брак кормів, поганий догляд та інші причини в колгоспах зменшувалося з кожним місяцем і навіть з кожним днем. Лише з лютого по липень 1931 р. їх було втрачено майже півмільйона [9, с. 185].

Виробництво тракторів дуже відставало від плану. Перший трактор зійшов з конвеєра ХТЗ лише 1 жовтня 1931 р. У 1932 р. на заводі випустили 16,8 тис. тракторів [6, с. 196], однак більшість з них одразу ж виходили з ладу. У вересні 1932 р. у Дніпропетровській області через різні поломки не працювало 90 % всього тракторного парку [4, с. 180].

У багатьох селах, цілих районах гостро постала проблема робочої сили. Значна частина молоді, дорослого населення шукала кращого життя в містах, на новобудовах. Як зазначає історик О. Субтельний, чисельність міських жителів радянської України між 1926 і 1930 рр. подвоїлася. Особливо великим був вплив українських селян у великі міста — Харків, Запоріжжя, Дніпропетровськ [18, с. 355]. Внаслідок цього в багатьох селах залишилися лише похилого віку чоловіки і жінки, діти.

Хаос посилювався невмілими діями збюрократизованого керівництва, яке, не маючи жодного досвіду у сільському господарстві, давало з центру розпорядження, де, що і коли сіяти. З 1931 до 1932 рр. посівна площа в УРСР скоротилася на 20 % [4, с. 180], різко знизилась врожайність сільськогосподарських культур. Ось що писав у листі секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору член ВЛКСМ Г. Ткаченко 18 червня 1932 р.: “Ви уявляєте, що зараз діється на Білоцерківщині, Уманьщині, Київщині та інш.? Великі площі незасіяної землі, а врожайність посіяного не більше 25—30 % відносно тієї, що була 1925—1928 рр. В колгоспах, у яких було коней 100—150, зараз тільки 40—50, та й ті такі, що падають.

Людство страшенно голодує... Хіба це можливо йти на тяжку роботу і нахльобатись якогось бур'яну з звичайною макухою? А “начальство” виголошує красномовно “за темпи, за соціалізм” [1, с. 120].

Наведений і багато інших документів свідчать про надзвичайно важке матеріальне становище селянства, яке працювало в колгоспах. Адже натуральна оплата колгоспників становила лише 12—15 % від заробленого. Подібна експлуатація не часто зустрічалася в Україні навіть за кріпацтва [19, с. 230]. Така аграрна політика призвела до різкого зниження продуктивності праці. Адже у колгоспників зникла матеріальна зацікавленість у результатах праці, атрофувалося почуття господаря. Примусова праця була мало-ефективною. У колгоспах панувала безгосподарність, апатія, байдужість.

Внаслідок дезорганізації сільськогосподарського виробництва та нестачі насінневих фондів восени 1931 р. був недосів 2 млн. га озимих. Окрім того навесні 1932 р. загинуло 1 млн. га озимих [8, с. 353]. Отже, був втрачений урожай на площі близько 36 % озимих посівів, а при середній врожайності 1932 р. 7,3 ц/га — близько 22 млн. центнерів.

Навесні 1932 р. виявилась фізична неспроможність селянина справитися із завданнями весняної сівби і збиранням врожаю [14]. Поля з втраченою озиминою не лише не були пересіяні, але навіть залишилися недосіяними багато весняних культур. До того ж, 1932 р. не був для сільського господарства кліматично сприятливим. Літо видалося засушливим. Але не засуха була причиною голоду: у 1934 р. сталася інша засуха, яка мала спустошливіший характер. Однак голоду у 1934 р. не було. Він припав на 1932—1933 рр. й безпосередньо його спричинила зловмисна воля партійного керівництва.

Під впливом загальної дезорганізації, виселення із села найпродуктивнішої частини виробників та внаслідок пасивного та активного опору колективізації колгоспи не могли виконувати покладених на них планових поставок зерна державі. Але більшовицьке керівництво на чолі з Й. Сталіним вимагало збіжжя за будь-яку ціну. При цьому статистичні дані свідчать, що експорт зерна відігравав невіршальну роль у забезпеченні СРСР валютою для закупівлі техніки, яка йшла на потреби індустріалізації. Найбільшу виручку за вивіз хліба вдалося отримати в 1930 р. — 883 млн. крб. У тому ж році з експорту нафтопродуктів і лісоматеріалів в СРСР отримали більше ніж 1 млрд. 430 млн. крб. Хутро і льон додали майже півмільярда. У наступні роки ціни на зерно на світовому ринку різко впали. Експорт великої кількості хліба в 1932—1933 рр., коли голодний мор косив людей, сумарно приніс всього 389 млн. крб., а вивіз лісоматеріалів — майже 700 млн., нафтопродуктів — ще стільки само. Тільки експорт хутра у 1933 р. дозволив виручити засобів більше ніж за вивезений хліб [15].

У 1926 р. Й. Сталін говорив, що політика царської Росії (“Самі не доймо, а вивозити хліб будемо”) відійшла в минуле. Але як же розцінити його дії у 1932—1933 рр.? Навіщо було вивозити зерно, яке в той трагічний час врятувало б життя мільйонам людей? Очевидно, що зерно забирали в колгоспах і в одноосібників задарма, а збільшення видобутку прибуткової продукції вимагало значних зусиль. Йшли по лінії найменшого опору. А інтереси мільйонів людей, їх життя наперекір численним завірянням Сталіна мало що значили для нього.

У 1930 р. з України було забрано третину всього врожаю. Це значно перевищувало природну міру: якщо у 1930 р. УРСР збрала 27 % всесоюзного врожаю, то її частина у загальних поставках становила 38 %. У 1931 р. УРСР належало здати таку саму кількість зерна, що й у 1930 р., хоча врожай 1931 р. був нижчим за врожай 1930 р. на 20 %.

Для вилучення зерна у селян до села надсилали партійних і радянських активістів, війська і міліцію. За допомогою реквізицій в республіці було забрано не лише врожай, а й майже половину (45 %) посівного зерна.

Хоча норму поставок з України знизили у 1932 р. з 7,7 до 6,2 млн. тонн, але й вона значно перевищувала реальні можливості республіки. Весь урожай становив 14,6 млн. т; 40 % його було втрачено під час збирання [4, с. 181].

Уже в січні 1932 р. в окремих районах розпочався голод. Україна задихалася від непосильних поставок, а ЦК ВКП(б) продовжував вважати темпи здачі українського хліба “ганебно відсталими”. На III всеукраїнській конференції КП(б)У, що відбувалася у липні 1932 р. в Харкові, виступив М. Скрипник. З властивою йому прямою він заявив, що під час своїх поїздок по Україні намагався з’ясувати, в чому причина невиконання хлібозаготівельних планів. Наводячи факти, сказав, що скрізь селяни, які переносять великі продовольчі труднощі, говорили йому, що “в нас забрали геть усе, як вимели” [2]. На заклики місцевих керівників С. Косіора, В. Чубара, Г. Петровського переглянути завищені зернові плани посланець Москви, Голова Раднаркому СРСР В. Молотов заявив, що “не буде жодних поступок і хитань у питанні про виконання прийнятих партією та радянською владою завдань” [16].

Керівництво СРСР не бажало визнати, що воно прийняло нереальні плани. Основним винуватцем невиконання поставок вважалося селянство, яке нібито злісно приховувало хліб, викрадало його з колгоспів, нищило техніку тощо. 7 серпня 1932 р. ВЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності”. Згідно з цим законом крадіжка майна колгоспу каралася розстрілом, а за пом’якшуючих обставин — ув’язненням не менше 10 років. Цей закон лише прискорив голод і збільшив смертність. Можливо завдяки цьому закону держава зібрала із заляканих селян додатково кілька десятків мільйонів пудів хліба. Однак це не спинило катастрофічного спаду сільськогосподарського виробництва.

У жовтні 1932 р. в республіку для нагляду за хлібозаготівельною кампанією прибула надзвичайна комісія на чолі з В. Молотовим. 30 жовтня відбулося засідання політбюро ЦК КП(б)У, на якому Молотов заявив, що для України встановлено остаточний хлібозаготівельний план в обсязі 282 млн. пудів. Виходило, що з селян вимагалася витиснути стільки ж, скільки вже було заготовлено з червня по жовтень. Після цього почалася “активна робота” з виконання поставленого завдання. Було мобілізовано партійний, радянський, комсомольський актив. До сіл входили регулярні війська і підрозділи ДПУ, які допомагали силою відбирати у селян останнє зерно. Аби запобігти втечі голодуючих за межі УРСР, на кордонах республіки були розміщені загороджувальні заони.

Надзвичайна комісія діяла брутальними, диктаторськими методами. 20 листопада 1932 р. В. Молотов продиктував постанову Раднаркому УРСР під назвою “Про заходи до посилення хлібозаготівель”, у якій містився пункт про застосування “натуральних штрафів”. Йшлося про штрафування м’ясом тих колгоспів, які “заборгували” по хлібозаготівлі, але не мали хліба, щоб розрахуватися з державою. Штрафи мали стягувати за рахунок як суспільної худоби, так і худоби колгоспників. Санкцію на них у кожному окремому випадку повинен був давати облвиконком.

Сам по собі цей пункт урядової постанови, як і вся вона — зловісне свідчення варваризації тоталітарної держави за екстремальних умов економічної катастрофи [10, с. 281]. І все-таки “натуральні штрафи” передбачувалися з дозволу області і тільки м’ясом, без

застосування обшуків. У розпорядженні Наркомату юстиції УРСР від 25 листопада, де йшлося про організацію виконання постанови, навіть підкреслювалася небажаність “масових трусів”. Однак усні вказівки сталінських емісарів важили більше, ніж письмові постанови. Узявши за основу пункт про “натуральні штрафи”, місцеві власті поширили їх на всі продовольчі запаси селян. Архівні документи, газети і спогади самих селян свідчать, що в усіх місцевостях України поширилися подвірні обшуки з конфіскацією, крім хліба, будь-яких запасів їжі — картоплі, буряків, моркви, сала, солінь тощо, заготовлених селянами до нового врожаю. Конфіскація подавалася як кара за “куркульський саботаж” хлібозаготівель. Фактично ж це була дія, свідомо спрямована на повільне фізичне винищення селянських родин. Позбавлені продовольства селянські сім’ї перейшли на сурогати харчування і почали поступово вимирати. Випадки людоїдства набули повсюдного поширення. Прагнучи врятувати хоча б дітей, селяни везли їх у міста і залишали в установах, лікарнях, на вулицях — десятками тисяч. Масова смертність населення спостерігалася і в містах. Від голоду гинули люди, які не мали продовольчих карток, або селяни, які покинули свої села у пошуках харчування. У грудні 1932 р. в СРСР була запроваджена система внутрішніх паспортів, але тільки для населення міст та новобудов. Селян своїм безпаспортним статусом примусово прив’язували до землі, як це існувало до реформи 1861 р. [11, с. 168].

До організації голодомору доклали рук Л. Каганович, який прибув в Україну слідом за В. Молотовим, генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор, Голова Раднаркому УРСР В. Чубар. Так, 6 грудня 1932 р. Голова Раднаркому УРСР В. Чубар і Секретар ЦК КП(б)У С. Косіор підписали постанову РНК і ЦК, у якій зазначалося: “За явний зрив плану хлібозаготівель і злісний саботаж, організований куркульськими і контрреволюційними елементами, занести на чорну дошку такі села: с. Вербка Павлоградського району Дніпропетровської області; с. Гаврилівка Межівського району Дніпропетровської області; с. Лютеньки Гадяцького району Харківської області; с. Кам’яні Потоки Кременчуцького району Харківської області; с. Святотроїцьке Троїцького району Одеської області; с. Піски Баштанського району Одеської області. Щодо цих сіл здійснити такі заходи: 1. Негайне припинення підвозу товарів, повне припинення кооперативної і державної торгівлі на місці і вивіз з крамниць усіх наявних товарів. 2. Повну заборону колгоспної торгівлі як для колгоспників, так і одноосібників. 3. Припинення всілякого роду кредитування, проведення дострокового стягнення кредитів та інших фінансових зобов’язань [20].

Фактично населені пункти, занесені властями на “чорну дошку”, переводилися на блокадне становище. У них селян позбавляли права на виїзд, і, якщо в селі не було запасів їжі, населення вмирало. Зокрема, на Дніпропетровщині велике село Гаврилівка Межівського району вимерло повністю, Вербки Павлоградського району — наполовину [5, с. 129].

З 1 листопада 1932 р по 1 лютого 1933 р. молотовська комісія додатково “заготовила” в Україні всього 104,6 млн. пудів зерна. Загальна кількість хліба, вилученого державою з урожаю 1932 р., становила 260,7 млн. пудів. Отже, Молотов не справився з виконанням хлібозаготівельного плану, хоч вивіз із республіки майже всі наявні запаси.

У січні 1933 р. Й. Сталін відрядив в Україну свого уповноваженого Павла Постишева, який став другим секретарем ЦК КП(б)У, а фактично — диктатором України. За його вказівкою в селах були проведені чергові обшуки і вилучено останнє зерно. Внаслідок цих дій узимку і навесні 1933 р. голод досяг свого апогею. Вимирали цілі села, а пошуки і вилучення продовольства тривали.

Ось що писав у доповідній записці до ЦК КП(б)У нарком землеробства УРСР О. Одинцов 12 березня 1933 року: “Переходжу до фактів, виявлених мною на місці: с. Кочубеївка. У цьому селі найбільш голодуючих — 214 чол., у більшості одноосібників. Померло з січня 48 чол. Село Городоцьке. У цьому селі найбільше голодуючих колгоспників — 76 дворів і одноосібників — 83 двори.

...Особисто відвідав найбільш голодуючі сім’ї.

1. Король Марія, 60 років, один син помер, старша дочка варить окріп, троє опухлих дітей на печі. Наявна їжа — плитка сурогату з корнеплодів і паличка хрину. 2. Одноосібник Король Хома, його дружина і син 14 р. недавно померли з голоду, залишилася в живих лише дочка 9 р. Село Озірне. В цьому селі найбільше голодуючих — 200 дворів. Померло з 1 січня до 10 березня 90 чол., а за весь 1932 р. померло 92 чол.

Особисто відвідав найбільш голодуючі сім’ї. 1. Саражинська Палажка, колгоспниця, вдома її не було. На лаві лежить труп 12-річного сина Степана, який помер три дні тому, біля печі сидять двоє ще живих дітей 7—8 років — виснажені і розтирають полову для приготування їжі. Тут же від місцевих людей, які супроводжували мене, дізнався, що тепер у селі лежать непохованих 15 трупів” [20].

Радянське керівництво тривалий час не вживало заходів, щоб полегшити долю мільйонів голодуючих. Купи зерна і картоплі, зібрані на залізничних станціях для вивезення, гнили просто неба. Але охорона не допускала до них селян [12, с. 45]. Лише у квітні 1933 р., коли голод лютував у повну силу, надійшло розпорядження про передачу селянам певної кількості стратегічних запасів хліба. Партійному керівництву в Москві, очевидно, не йшлося про гуманні цілі. На порозі була посівна кампанія, а в багатьох селах не було ані чим сіяти, ані самих сіячів.

Й. Сталін обрав шлях злочинного замовчування становища в сільській місцевості. У промові на Всесоюзному з’їзді колгоспників-ударників 19 лютого 1933 р., коли величезні масштаби голоду вже цілком окреслилися, він цинічно-заспокійливо заявив: “У всякому разі порівняно з тими труднощами, що їх переживали робітники років 10—15 тому, ваші нинішні труднощі, товариші колгоспники, здаються дитячою іграшкою” [17].

Отже, колективізація з її спустошливими наслідками стала однією з найжахливіших подій в українській історії. По суті це була війна сталінського режиму проти селянства.

Голод 1932—1933 рр. було свідомо перетворено на голодомор. Під виглядом хлібозаготівельної кампанії на величезній території України було розгорнуто небачений терор голодом, щоб навчити тих, хто залишиться живим, “уму-розуму” (вислів С. Косіора), тобто сумлінній праці на державу в громадському господарстві колгоспів.

Голодомор 1932—1933 рр. в Україні був різновидом геноциду. Більшовицька влада навмисно, свідомо створила такі життєві умови, які були розраховані на фізичне знищення мільйонів українських селян.

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917—1953. — У 2-х кн. — К., 1994. — Кн. 2. 2. Вісті, 1932, 17 липня. 3. Голод 1932—1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. 4. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ—ХХ ст.: Навч. посібник. — К., 1996. 5. Даниленко В., Касьянов Г., Кульчицький С. Сталінізм на Україні: 20—30-ті роки. — К., 1991; Історія України. — Вид. 3-є. — Львів, 2002. 6. Історія Української РСР. У 8 т., 10 кн. — К., 1977. — Т. 6. 7. Конквест Р. Жнива скорботи. — К., 1993. 8. Костюк Г. Сталінізм в Україні (генеза і наслідки). — К., 1995. 9. Кульчицький С. Ціна великого перелому. — К., 1991. 10. Коваль М., Кульчицький С.,

Курносів Ю. *Історія України*. — К., 1992. 11. Кульчицький С. *Голодомор // Довідник з історії України*. — Вид. 2-е. — К., 2001. 12. Куліш А. *Геноцид. Голодомор 1932—1933 рр.* — Київ—Харків, 2001. 13. *Очерки развития социально-классовой структуры УССР. 1917—1937.* — К., 1987. 14. Промова В. Чубаря на III Конференції КП(б)У // *Вісті*, 1932, 11 липня. 15. *Правда*, 1988, 28 октября. 16. *Правда*, 1932, 14 июля. 17. *Правда*, 1933, 23 февраля. 18. Субтельний О. *Україна: історія*. — К., 1991. 19. Турченко Ф. *Новітня історія України (1917—1945)*. — К., 1994. 20. *Урядовий кур'єр*, 1993, 20 лютого.

С.О. Шамара, Л.В. Калиушко

Черкаський державний університет імені Б. Хмельницького

ГОЛОДОМОР ЯК ПОЛІТИКА ЕТНОЦИДУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

© Шамара С.О., Калиушко Л.В., 2003

Висвітлено проблему голоду 1932—1933 рр., враховуючи новий підхід, — як політику комуністичної партії, що була спрямована на знищення української національної свідомості та створення нового типу людей — “радянського народу”.

Голод, що виник в 1932—1933 рр. і визначив мільйони людських доль, став ще одним лихоліттям шойно сформованої модерної української нації. Сьогодні, після довготривалого замовчування, дуже болісно усвідомлювати те, що він був неприродним, тобто спеціально влаштованим. Ще гнітючішим, “найважливішим, — пише О. Субтельний, — у трагедії голоду є те, що його можна було уникнути” [8, 508]. Врожай 1932 року не був катастрофічним. Його показники трохи більше 10 % були нижчими за середній рівень врожайності. Тож дослідники стали шукати інші причини масового голодування.

Після проголошення незалежності України вчені, політики та й уся свідомо українська громадськість стали частіше говорити про голод 1932—1933 рр., як про цілеспрямовану політику радянської системи на винищення української нації. Так виникла концепція голодомору в Україні.

Ми не ставимо за мету дослідження довести, що тактика штучного голодомору (а його все більше визнають і доводять як такий) була спрямована тільки на геноцид українства як потенційної опозиції радянській владі. На наш погляд, голодомор, як і геноцид, — поняття фактично доведені по відношенню до подій українського села на початку 30-х років. Д. Табачник, наприклад, вважає, що “голод 33-го в Україні — це не фізіологічне явище, а насамперед цинічна форма політичного терору, проблемами якої повинні перейматися історики, соціологи, правники і політики” [9, 25]. Ми ж маємо з’ясувати як був і чи був пов’язаний геноцид, як різновид фізичного винищення нації, з етноцидними заходами, що, безумовно, супроводжували перший процес і були спрямовані на одночасове з ним, перманентне вирішення суттєво інших, конкретних питань — зокрема, такого бентежного для природи радянської системи, національного питання в його духовному та морально-етичному вимірах.

Як зазначає О. Майборода, “на відміну від геноциду, який прагне тієї самої мети шляхом фізичного винищення етносу, етноцид розрахований на її досягнення за допомогою комплексу